

Aivaras Ragauskas
Vilniaus pedagogikos universitetas

SOVIETINĖS LIETUVOS IR IŠEIVIJOS ISTORIKŲ KOMUNIKACIJOS YPATYBĖS (1944–1987)

Komunikacija – bendravimas, keitimasis patyrimu – istorijos mokslo raidoje ypač svarbi. Jos turinys bei intensyvumas dažnai atspindi bei lemia atskiros istoriografijos lygį bei pobūdį, taip pat visuomenės istorinės sąmonės ypatybes.

Būdingas pavyzdys – XX amžiaus Lietuvos istorijos mokslo raida. Studijos bei stažuotės Vakarų Europoje, tarptautiniai kongresai, mokslinės produkcijos mainai padėjo susiformuoti nacionalinei, europinės krypties tarpukario istoriografijai.¹

Sovietų Sąjungos okupacija nutraukė tarptautinius Lietuvos istorikų ryšius, pakeitė juos Maskvos, Leningrado mokslo centrais, regioninėmis bei sąjunginėmis konferencijomis. Tai sukėlė gilią ir įvairiausių Lietuvos istorijos mokslo krizę.

Daugeliui istorikų pasitraukus į Vakarus Lietuvos istorijos mokslas tarsi suskilo į dvi dalis: sovietinę ir išeivijos. Jų komunikacija yra sudėtinė Sovietų Lietuvos bei lietuvių emigracijos ryšių dalis. Tačiau XX amžiaus antrosios pusės Lietuvos istorijos mokslo raidos tyrinėtoju pirmiausia rūpi abiejų istorikų grupių komunikacijos kontekstas bei formos, dinamika ir kontrolė, kolektyvinis kontrahentų portretas ir abipusė įtaka.

Atskleisti kompleksinį fenomeną padeda istorinė periodika, valdžios bei mokslo įstaigų archyvai, istorikų apklausos ir kt. Surinktai medžiagai apdoroti ypač tinka aprašomojo ir kvantitatyvinio metodų derinys. Bet optimaliai jis pritaikytas gali būti tik sukaupus pakankamai daug informacijos. Tad šiame rašinyje aptarsiu tik vieną kitą šios problemos aspektą ir pateiksiu keletą svarbesnių išvadų.

Politinis Sovietų Lietuvos – išeivijos istorikų komunikacijos kontekstas ypač svarbus, nes lėmė jos formų kaitą bei dinamiką. Patys

¹ Aivaras Ragauskas, „VDU mokslininkai istorijos mokslo kongresuose 1918–1940 m.“, in *Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvių Katalikų Mokslų Akademijos 70-metis*, Kaunas, 1993, p. 169–184.

istorikai iš esmės poveikio jam neturėjo. 1981 metais Kęstutis Girnius galėjo tik konstatuoti, kad „net dabar nėra normalių mokslinių ryšių“². Sovietų Sąjungos bei Vakarų visokeriopos konfrontacijos sąlygomis keitimasis moksline informacija, tyrimų koordinacija apskritai buvo nepageidaujami dalykai. Atsiliepime apie „Gedimino laiškų“ publikaciją Paulius Rabikauskas akcentavo:

Kai viso pasaulio mokslininkai gali laisvai susirašinėti, gali laisvai nuvažiuoti, kur ir kiek jiems reikia, Lietuvos istorikai ne tik negali atvažiuoti, pavyzdžiui, į Romą pasirinkti savo darbams reikalingos medžiagos, bet, matyt, ir neleidžiamajiemis susirašinėti su Romoje gyvenančiais lietuviais istorikais [...].³

Pirmaisiais pokario dešimtmečiais išeivių istorikų pavardės apskritai buvo neminimos. Vėliau jos prisimintos, bet su „buržuazinių“, „reakcinių“, „nacionalistų“ etiketėmis. Toks valdžios požiūris nepakito iki pat 1987 metų. Išeivių istoriko (= priešo) įvaizdis lėmė nepagarbą istoriniam palikimui. Tarkim, be Zenono Ivinskio sutikimo buvo spausdinamos jo konfidencialaus dienoraščio ištraukos.⁴

Dėl šių aplinkybių susidarė specifinė minėtos istorikų komunikacijos formų sankloda. Beveik nebuvo abipusių kontaktų Lietuvoje ar išeivijoje, tarptautiniuose kongresuose bei konferencijose.

Berods tik Antanas Bimba, JAV lietuvių komunistų publicistas ir istorikas, du kartus lankydamasis Lietuvoje (1945–1946 ir 1966–1967 metais) buvo susitikęs su Juozu Žiugžda bei Juozu Jurginiu. Įdomu, kad knygą *Amerikos lietuvių istorija* jis siekė parengti „padedant Tarybų Lietuvos istorikams ir publicistams“. Bet dėl kažkokių priežasčių knyga neišėjo, nors Amerikoje sukaupta medžiaga 1960 metais buvo atvežta į Lietuvą. Tačiau buvo išleista Bimbos knyga *JAV darbininkų judėjimo istorija* (redagavo Juozas Žiugžda, Vilnius, 1963). O 1962-aisiais Vilniaus universiteto Mokslinė taryba jam net suteikė istorijos mokslų garbės daktaro vardą!⁵ Taip buvo pagerbtas Bimba už sovietinei Lietuvai labai naudingą propagandinę veiklą.

² Kęstutis K. Girnius „Išeivijos įnašas į humanitarinius mokslus“, in *Lituanistikos instituto 1981 m. suvažiavimo darbai*, Chicago, 1985, p. 67.

³ Paulius Rabikauskas, „Gedimino laiškai“, *Aidai*, 1968, nr. 2, p. 71.

⁴ „Ką jie patys apie save kalbėjo: Iš Z. Ivinskio dienoraščio“, *Tiesa*, 1960 03 31; „Jis nebūtų rašęs dienoraščio“, *Švyturys*, 1963, nr. 18, p. 16–17.

⁵ Juozas Jurginis, „Publicistas ir istorikas (Antano Bimbos 70 metų sukaktį minint)“, *Komjaunimo tiesa*, 1964 01 22; Bronius Raguotis, *Antanas Bimba. Gyvenimo, veiklos, kūrybos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1974, p. 73–78, 84–89.

Iš sovietinės Lietuvos istorikų berods tik Alfonsas Eidintas 1984–1985 metais stažavosi JAV.⁶

Įdomus su Juozu Jakštu susijęs epizodas. 1944–1948 metais sovietų valdžia labai aktyviai kvietė mokslininkus, ypač lituanistus, sugrįžti iš tremties. Tai skelbė Vilniaus radiofonas, buvo siunčiami laišakai, knygos. Visu tuo rūpinosi Žiugžda ir Antanas Venclova. Porą laiškų nuo Antano Venclovos 1948 metais gavo ir tuomet Austrijoje gyvenęs Jakštas. Viename jų akcentuojama didelė kultūrinė pažanga Lietuvoje, rašytojas „kvietė mane [Jakštą] pagaliau grįžti prie savo mėgstamo darbo sename Vilniaus universitete“⁷.

Progų susitikti pasitaikydavo įvairiuose tarptautiniuose istorikų kongresuose. Išeivijos istorikai – Zenonas Ivinskis, Jonė Deveikė, Paulius Rabikauskas ir kiti – svetimų valstybių delegacijose buvo nuolatiniai jų dalyviai, diskutuodavo su Sovietų Sąjungos istorikais Lietuvos ir Pabaltijo istorijos klausimais.⁸ Bet juose dažniausiai trūkdavo sovietinės Lietuvos istorikų. Matyt, valdžia jais tiesiog nepasitikėjo. Aktyviausias buvo Jurginis, nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos dalyvavęs Rytų Europos agrarinės istorijos simpoziumuose, Tarptautiniuose antropologijos ir etnografijos kongresuose, simpoziumuose Skandinavijoje, Lenkijoje ir kitur. Bet gausesnė delegacija dalyvavo tik 1970 metais XIII Tarptautiniame istorijos mokslų kongrese Maskvoje. Beje, toje pačioje delegacijoje kongrese dalyvavo ir Benediktas Mačiuika⁹, jaunesniosios kartos išeivijos istorikas.

Abiejų grupių istorikai beveik nesusirašinėjo. Jurginis palaikė ryšius tik su JAV lietuvių komunistų veikėjais – dr. Graičiūnu, Bimba ir kt.¹⁰ Adolfas Šapoka, prisidengęs A. Grybo slapyvardžiu, su giminaičiais Lietuvoje pradėjo susirašinėti 1958 metais.¹¹ Sporadiškai

⁶ Alfonsas Eidintas, *Antanas Smetona: Politinės biografijos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1990, p. 6–7.

⁷ K. Jasmantas, „Du sulaužyti lietuviai“, *Tėviškės žiburiai*, 1952 12 18; Juozas Jakštas, „A. Venclova ir Riedo stovykla“, *ibid.*, 1953 01 15.

⁸ Zenonas Ivinskis, „Tarptautinis istorijos mokslų kongresas Romoje“, *I laisvę*, 1955, nr. 8, p. 46–48; *idem*, „Dr. Jonė Deveikė ir jos veikla Lietuvos istorijos srityje“, *Aidai*, 1971, nr. 8, p. 363; Jonas Dainauskas, „Lietuvos istorijos klausimai tarptautiniame kolokviume“, *Draugas*, 1987, nr. 223.

⁹ Vytautas Merkys, „Istorijos mokslo kryžkelėje“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1970, nr. 11, p. 16.

¹⁰ Žr. MAB RS, f. BF-3102, l. 1–9.

¹¹ R. Griniūtė, „Išrauti medžiai miršta“, *Švyturys*, 1990, nr. 19, p. 10–11.

korespondavo Konstantinas Jablonskis su Ivinskiu. Įdomus vienas jų susirašėjimo epizodas, bene geriausiai parodantis Lietuvos – išeivijos istorikų komunikacijos stoką. Ivinskio monografijoje *Lietuvos istorija: Iki Vytauto Didžiojo mirties* yra įdėtas Konstantino Jablonskio 1959 metų vasario 10 dienos laiškas (!), rodąs kritišką pastarojo požiūrį į Mindaugą.¹² Matyt, panašių atvejų pasaulio istoriografijoje yra nedaug.

Išeivijos istorikams iškylantys sunkumai aiškėja iš 1953 metų vasario 12 dieną *Tėviškės žiburiuose* išspausdinto skelbimo „Kas turi Alb.[ino] Rimkos veikalą?“ Jame rašoma, kad „prašytojas būtų labai dėkingas, jei turintieji tą knygą sutiktų perleisti arba nors trumpam paskolintų“. Pabaigoje nurodytas Ivinskio (!) adresas Romoje.¹³

Įveikti geležinę uždangą pasisekdavo retai. Pvz., *Lietuvos bažnyčių* autoriui Broniui Kvikliui pavyko suburti fotografus, kurie Lietuvoje fotografuodavo miestelius ir bažnyčias, o mikrofilmus slaptai atveždavo į Ameriką.¹⁴

Reikia pastebėti, kad išeivijos istorikai nuolat recenzuodavo visas svarbesnes Lietuvoje išleistas knygas. Daugelis recenzijų pasižymi ne politine, bet konceptualine pozicija. Tai Jono Puzino archeologinių kasinėjimų apžvalgos¹⁵, Jakšto ir Konstantino Avižonio opanavimas Terentijaus Pašutos studijai apie Lietuvos valstybės susidarymą¹⁶, Rabikausko „Gedimino laiškų“ recenzija¹⁷, Jurginio, Stasio Vansevičiaus, Mečislavo Jučo, Žiugždos, Aldonos Gaigalaitės, Vinco Kryževičiaus bei kitų autorių darbų įvertinimai.

Išeivijos istorikai ypač kruopščiai analizuodavo bendruosius Lietuvos istorijos kursus¹⁸, parašydavo analitinių istoriografinių apžvalgų¹⁹.

¹² Ivinskis, *Lietuvos istorija: Iki Vytauto Didžiojo mirties*, fotografuotinis leidimas, Vilnius: Mokslas, 1991, p. 157, 27 nuoroda.

¹³ *Tėviškės žiburiai*, 1953 02 12.

¹⁴ Apie Bronių Kviklį žr. *Katalikų pasaulis*, 1995, nr. 12, p. 21. Plg. Al. Gimantas, „Vilniaus universiteto biblioteka“, *Tėviškės žiburiai*, 1959 02 12.

¹⁵ Jonas Puzinas, „Žvilgterėjus į dabartinės Lietuvos archeologijos darbus“, *Į laisvę*, 1958, nr. 16–17, p. 68–70; idem, „Žvilgsnis į naujausius Lietuvos archeologinių tyrinėjimų darbus“, in *Lituanistikos darbai*, t. 4, 1979, p. 129–154.

¹⁶ Juozas Jakštas, „V.T. Pašutos naujoviškas Lietuvos valstybės pradžios aiškinimas“ [B.v.: B.I.], 1965, p. 295–304; idem, *Lietuvių tautos praeitis*, Čikaga: Lietuvių istorijos draugija, t. 3, kn. 2, 1973, p. 161–163; Konstantinas Avižonis, „Pastabos dėl ‚naujoviško‘ V.T. Pašutos Lietuvos valstybės pradžios aiškinimo“, in *Lituanistikos darbai*, t. 1, 1966, p. 89–93.

¹⁷ Rabikauskas, op. cit., p. 69–71.

Lietuvoje išeivijos istorikų darbai recenzuojami beveik nebūdavo. Spragą užpildydavo specialūs straipsnių rinkiniai: *Istorijos klastotojai*, *Buržuazinių emigrantų koncepcijų Lietuvos TSR istorijos klausimais kritika* ir pan. Iš esmės jie atlikdavo tik propagandinę-ideologinę funkciją. Daugeliui istorikų išeivijos autorių darbai buvo nepasiekiami, o dažnai tiesiog nežinomi. Dėl to atsitikdavo įvairių kuriozų. Pavyzdžiui, visi Jurginio, Merkio ir Adolfo Tautavičiaus monografijos *Vilniaus miesto istorija: Nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos* (Vilnius: Mintis, 1968) recenzantai teigė, jog tai pirmoji lietuviška Vilniaus istorija.²⁰ O Adolfo Šapokos *Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. (XVIII a.) pabaigos* buvo išspausdinta dar 1963 metais.

Nekrologų srityje situacija panaši. Lietuvoje negausi informacija apie išeivių istorikų netektis randama tik enciklopedijose. Tuo pat metu išeivijos istorikai visuomet pažymėdavo Igno Jonyno, Konstantino Jablonskio, Augustino Janulaičio, Juozapo Stakausko ir kitų istorikų mirtis.²¹

Atskirų kontaktų formų proporcijos ir intensyvumas laikui bėgant kito. Iš esmės vyravo neakivaizdinė komunikacija, daugiausia recenzijų forma. Po jų sekė nekrologai, sukaktims skirti proginiai straipsniai.

Išeivijos autoriai neblogai suprato nepavydėtiną kolegų padėtį, mokslinę produkciją pristatydavo intelektualiajai visuomenei bei panaudodavo faktologinę tų darbų dalį. Jie nenutylėdavo autoriaus ar darbo pavadinimo. Pasak Leono Mulevičiaus bei Vytauto Merkio, Pranas Čepėnas ir Vincas Trumpa netgi pasitelkdavo kai kurias sovietinių autorių koncepcijas.

Lietuvoje bendravimas su išeivijos istorikais buvo griežtai reglamentuotas, formuojamas bei kontroliuojamas ideologinių, represinių

¹⁸ Vytautas Bagdanavičius, „MIC Sovietinė Lietuvos istoriografija (Kritiškas LTSR istorijos I tomo įvertinimas)“, in *Tautos praeitis*, t. 1, kn. 1, 1959, p. 3–23; Juozas Jakštas, „Lietuvos istorija, užtraukta ant marksizmo-leninizmo kurpalio“, in *Lietuvių tautos praeitis*, t. 5, kn. 2, 1982, p. 141–164.

¹⁹ Vincas Trumpa, „Lietuvos istorikų darbai ir dienos“, *Aidai*, 1960, nr. 6, p. 258–263; idem, „Mūsų istorikų darbai ir dienos“, *Naujoji viltis*, 1989, nr. 22, p. 87–102.

²⁰ Žr. *Mokslas ir gyvenimas*, 1968, nr. 11, p. 52–54.

²¹ Pvz., „Prof. Augustinas Janulaitis“, *Europos lietuvis*, 1978 04 11, nr. 15; Zenonas Ivinskis, „Prof. Konstantino Jablonskio atminimui“, *Aidai*, 1961, nr. 1, p. 18–22; Juozas Jakštas, „Jie ieškojo savito Lietuvos kelio“, *Tėviškės žiburiai*, 1972 04 27, nr. 17; J. Vaišnora, „MIC Istoriko kun. Juozo Stakausko netekus“, *Draugas*, 1972 10 21, nr. 248.

bei istorijos mokslo institucijų – Partijos istorijos bei Lietuvos istorijos institutų vadovybių, tuo tarpu išėivijos istorikų poziciją, be jau minėto politinio veiksnio, labiausiai lėmė jų asmeninis pasirinkimas.

Abipusio 1944–1987 metų Lietuvos – išėivijos komunikacijos balanso apskaičiavimas kol kas gali būti tik apytikslis. Pirmiausia skyrėsi jos interpretacija, abipusis poveikis bei subjektų kolektyvinis portretas.

Sovietų Lietuvos istorikai, o šiuo atžvilgiu labiausiai buvo informuoti Partijos istorijos instituto darbuotojai, privalėjo žvelgti į išėivius kolegas kaip į antitarybinės, melagingos bei nemokslinės propagandos įrankį, suvokti juos kaip buržuazinius nacionalistus, kuriuos reikia demaskuoti, sukritikuoti, laikantis premisos, jog jie visuomet sąmoningai falsifikuoja ir klysta. Iš vienos pusės, jie neklydo – beveik visi išėivijos istorikai visai stengėsi atskleisti sovietinės ideologijos esmę, dažnai atsispindėjusią istorikų studijose, konkrečiai dalyvavo plačiai suprastame „Lietuvos laisvinimo darbe“. Tačiau jų mokslo darbai buvo moksliniai tikrąja šio žodžio prasme, nors dažnai neparemti archyvine medžiaga, kurios pasiekti jie neturėjo galimybių.

Beveik visi išėivijos istorikų darbai buvo saugomi tik specfonduose, ypač gausi periodikos bei knygų kolekcija buvo laikoma Partijos istorijos instituto bibliotekoje.

Išėivijos istorikai į Lietuvos istorinę produkciją bei pačius istorikus žiūrėjo kaip į kalėjimo kalinius ir vertino juos diferencijuotai. Nesant tiesioginės komunikacijos, jie kreipė dėmesį į rimtų mokslo darbų pristatymą, propagandinių konstrukcijų esmės parodymą.

Apskritai labai suvaržyta pastarojo penkiasdešimtmečio komunikacija tarp Sovietų Lietuvos ir išėivijos istorikų labai neigiamai paveikė XX amžiaus antrosios pusės Lietuvos istoriografijos raidą. Išėivijos istorikai buvo atkirsti nuo šaltinių. Tik vienam kitam, pavyzdžiui, Ivinskiui, pavyko jų stygių kompensuoti užsienio archyvų medžiaga, tik nedaugelį, pavyzdžiui, Trumpą, tai paakino ieškoti originalių koncepcijų. Visgi išėivijos istorikai palyginti optimaliai pasinaudojo visomis ribotos komunikacijos galimybėmis. Lietuvos pusei balansas yra kur kas nuostolingesnis – labai sumažėjusi išėivijoje atsידūrusių istorikų produkcija buvo neprieinama intelektualiajai visuomenei bei didelei daliai istorikų profesionalų – tad ir pasinaudoti ja negalėjo. Lietuvos visuomenės istorinė sąmonė dėl žinių stygiaus buvo smarkiai deformuota, prikimšta įvairiausių mitų, sindromų bei paprasčiausios nežinios.